

نقدی بر آراء مغرضانه برخی از ناقدان، پیرامون شخصیت ادبی سرایندگان متعهد شیعی و اشعار آنان

اثر: دکتر قاسم مختاری

از: دانشگاه اراک

چکیده

برخی از ناقدان متعصب ادب عربی، نظرات مغرضانه‌ای درخصوص سرایندگان متعهد شیعی ارائه نمودند. آنان تا توانسته‌اند بر شخصیت اعتقادی - ادبی این سرایندگان یورش بردند و این همه استواری و آزاداندیشی آنان را ندیدند و شاید نخواستند که ببینند. در این مقاله برآنم تا در وهله اول، برخی از این نظرات مغرضانه را تبیین نموده و در مرحله بعد، پاسخی مناسب و مبرهن بدان ارائه دهم.

د. نبیل خلیل ابوحلتم در «الفرق الاسلامیه فکرا و شعرا» اصرار دارد سیدحمیری را «کیسانی» مذهب معرفی کند و نظرات ناقدان ادب عربی را پیرامون تغییر مذهب سید از کیسانیّه به امامیه نادیده‌انگارد.

د. شوقی ضیف، دیک‌الجن را با توجه به چندبیتی که در رثاء احمدبن علی هاشمی سروده، از غلاة شیعه معرفی می‌کند. شوقی ضیف، همچنین در پیروی دعبل خزاعی از مذهب تشیع تردید نموده و قصیده همیشه جاودان «تائیه» را در هاله‌ای از ابهام نهاده، معتقد است دعبل این چکامه را با هدف دست یافتن به اموال اهل «قم» سروده است.

فؤاد افرام بستانی در «الروائع» چکامه بلندمذهبی ابوفراس حمدانی که به «الشافیه» مشهور است را منحول و محرف می‌داند و قصد دارد تمامی ابیات چکامه و ماهیت آن را زیرسؤال برده، آن را درهاله‌ای از ابهام نهد.

سید حمیری

نبیل خلیل ابو حلتّم اصرار دارد سید حمیری را «کیسانی» مذهب معرفی کند. وی می‌گوید: «گرچه بسیاری از ناقدان ادب عربی، اعتقاد به تغییر مذهب سید از کیسانیه به امامیه دارند و برغم فراوانی اشعاری که این ناقدان و مورخان از امامی مذهب بودن سید حمیری آورده‌اند؛ ولی ما گفته‌آنان را نمی‌پذیریم و گفتار اصفهانی و مسعودی را برسختن آنان ترجیح می‌دهیم. ایندو گفته‌اند: قصایدی که از سید حمیری روایت می‌شود، از او نیست؛ بلکه دشمنان کیسانیه، مخصوصاً امامیه، آن را جعل کرده، به سید نسبت داده‌اند. اگر اشعار سید را قصیده قصیده و قطعه قطعه بررسی نماییم، به آسانی می‌توانیم قصاید و قطعه‌هایی که درخصوص تغییر مذهب سید از کیسانیه به امامیه است را جدا کنیم؛ چه این اشعارش از چند جهت با قصائد کیسانیه‌اش متفاوت است»^(۱).

ابو حلتّم در ادامه، این جنبه‌های متفاوت را ذکر کرده، می‌گوید: «قصاید جعفری بعکس قصاید کیسانی‌اش در لغت، سست و بی‌بنیان است»^(۲). وی در ادامه می‌گوید: ابوالفرج اصفهانی نیز بر این مطلب تأکید دارد و می‌گوید: «این اشعار از جنس اشعار پیشین سید نیست؛ چه این شعر ضعیف است و بیانگر جعلی بودنش. اما اشعارش در قصاید کیسانی، استوار است و از الفاظ و معانی‌ای برخوردار است که در جنبه دیگر شعرش آن را نمی‌توان یافت»^(۳).

«از طرف دیگر، بر شاعری همانند سید حمیری که در طول زندگانی‌اش امامت ابن حنفیه و بازگشتش به دنیا را برای گستراندن عدل و داد پذیرفته، عاقلانه نیست که به مجرد زیارت و گفتگویی با جعفر(ع) از مذهب کیسانیه بازگردد و نظرات و آراء جعفر صادق، وی را بسوی مذهب امامیه بکشاند»^(۴).

در پاسخ نبیل خلیل ابو حلتّم باید گفت: اولاً ما میان قصاید کیسانی سید حمیری

و قصاید و مقطوعات امامی اش تفاوتی نمی یابیم. تمامی اشعار سیدحمیری از الفاظ، اصطلاحات و معانی مستحکم برخوردار است و در این راستا، هیچ تفاوتی میان ایندو گونه اشعار یافت نمی شود. چکامه جعفری سید که در آغازش می گوید:

تَجَعَّفَرْتُ بِاسْمِ اللَّهِ وَاللَّهُ أَكْبَرُ   وَأَيُّقِنْتُ أَنَّ اللَّهَ يَعْفُو وَيَغْفِرُ

و یا این شعر سید:

أَيَا رَاكِبًا نَحْوَ الْمَدِينَةِ جَسْرَةً   عَذَابَةً يُطْوَى بِهَا كُلُّ سَبَبٍ^(۵)

اِذَا مَا هَدَاكَ اللَّهُ عَايِنْتَ جَعْفَرًا   فَقُلْ لَوْلَى اللَّهِ وَابْنِ الْمَهْدِبِ

أَلَا يَا أَمِينَ اللَّهِ وَابْنَ أَمِينِهِ   أَتَوْبُ إِلَى الرَّحْمَنِ ثُمَّ تَأْوِبِي

چه تفاوتی با اشعار کیسانی سید دارد.

آیا از دلیل دومی که ابو حلتهم می آورد، تعجب نمی کنید؟! وی می گوید: سید، عمری را زیر سایه کیسانیه سپری نمود؛ از اینرو بایستی تعصب می ورزید و به حق و حقیقت - گرچه آن را شناخته بود - پشت می کرد. آیا این دلیل منطقی و عقلانی است که او ذکر می کند؟! آیا در عصر حاضر بسیاری از سنی مذهبان به مذهب تشیع روی نیاوردند و خویش را به پیروی از این مذهب نیا راستند؟^(۶)

دیک الجن

او شیعه پاکبخته علی (ع) بود. با اشعار بی شمارش از حقانیت علی (ع) و فرزندان او دفاع نمود. «وی از دربارها و درباریان کناره می گرفت»^(۷) و هرگز خلیفه ای را نستود. اگر در دواوین شاعران معاصرش، اشعار فراوانی در مدح امین، هادی، رشید و مأمون یافت می شود، در مقابل دیک الجن را می یابیم که خود را به چنین ننگی آلوده نکرد و صفحات دیوانش را بجای مدح و رثاء خلفاء به مدح و رثای اهل بیت (ع) آراست.

تعصب، شوقی ضیف^(۸) را بر آن داشت تا دیک الجن را به دلیل این چند بیت

که در رثاء احمد بن علی هاشمی سروده، از غلاة شیعه معرفی کند:

نَحْنُ نُعَرِّيكَ وَ مِنْكَ الْهُدَى
 نَقُولُ بِالْعَقْلِ وَ أَنْتَ الَّذِي
 وَ أَنْتَ عَلَّامُ غَيْبِ النَّاسِ^(۹)
 نَحْنُ فِدَاءٌ لَكَ مِنْ أُمَّةٍ
 مُسْتَخْرَجٍ وَالنُّورُ مُسْتَقْبَلُ
 نَأْوِي إِلَيْهِ وَ بِهِ نَعْقِلُ
 يَوْمًا إِذَا نَسَأَلُ أَوْ نُسَأَلُ
 وَالْأَرْضُ وَ الْآخِرُ وَ الْأَوَّلُ^(۱۰)

گرچه «دیک‌الجن» در این ابیات، احمد بن علی هاشمی را عالم به غیب و مصدر هدایت و نور، و دژ عقل دانسته و بطور کلی کلماتی را در توصیفش بکار برده که دربارهٔ انسان معمولی استعمال نمی‌شود، ولی این مطلب به تنهایی به هیچ وجه نمی‌تواند دلیلی بر غالی‌گری‌اش باشد. در واقع او در این ابیات، شدت علاقه و صدق اخلاص و وفاداری‌اش را نسبت به دوست صمیمی‌اش ابراز داشته.

آیا این روش پسندیده‌ایست که با توجه به یک یا چند بیت شعر، شاعری همانند دیک‌الجن و دیگر سرایندگان برجسته شیعی را از «غلاة» بدانند!؟.

دیوان دیک‌الجن انباشته از اشعار مذهبی است که مذهب راستینش را آشکار می‌نماید. چگونه است که شوقی ضیف تمامی این اشعار و قصاید را رها کرده و با استناد به این چندبیت، او را از «غلاة شیعه» معرفی می‌کند!؟.

دعبل خزاعی

شوقی ضیف، نظر متعصبانه‌ای در خصوص مذهب دعبل و چکامه همیشه جاودان تائیه‌اش دارد. وی با استناد به گفتهٔ ابوالعلامری می‌گوید: «ابوالعلا در تشیع دعبل شک کرده، معتقد است که دعبل در تشیع‌اش صادق نبود؛ بلکه برای کسب صله و جوایز، ادعای پیروی از این مذهب را داشت»^(۱۱). شوقی ضیف در ادامه می‌گوید: شاید سخن ابوالعلا درست باشد، زیرا شخصی همانند دعبل که از تمامی مردم دوری می‌گزید، ممکن نیست که خود را خالصانه در خدمت اهل بیت (ع) نهاده باشد، مگر اینکه در پس آن، انگیزهٔ مهمی بوده که وی را به این مدح و ستایش واداشته تا چکامه‌ای سراید که بدان معتقد نیست. گویا اموالی که مردم «قم» به او

دادند، انگیزه‌ای بود برای سرودن چکامه‌های شیعی؛ چنان‌که این امر او را واداشت تا هارون و دیگر حاکمان عباسی را هجو گوید»^(۱۲).

این مطالب نادرست شوقی ضیف، جای بحث بسیاری دارد، وی ابتدا با طرح سخن مشکوک ابوالعلا، گفتار مغرضانه خود را مطرح می‌کند تا در پس آن بتواند غرض ورزی اش نسبت به این شاعر متعهد شیعی را بیان نماید.

آیا این سخن شوقی ضیف که می‌گوید: دعبل برای جایزه و کسب مال، اهل بیت (ع) را ستوده، هر انسان بی‌غرضی را، از هر مذهبی که باشد به اندیشه وانمی‌دارد تا در غرض ورزی گوینده آن بیشتر بیانید؟!.

اگر دعبل در پی کسب مال دنیوی بود و خود را همانند شاعران دربار عباسیان، وقف مال و منال خزانه حاکمان عباسی نموده بود، هرآینه وی نیز عباسیان را که صاحب قدرت و مال بودند و کمترین مدح را با بیشترین مال نوازش می‌کردند، می‌ستود تا از قافله مداحان دربار عباسی که در آن زمان با مال وصله‌ای که از آنان دریافت می‌کردند، در ناز و نعمت می‌زیستند، دورنماند. ولی این سراینده بزرگ شیعی و ابرمرد تاریخ ادبی تشیع، از مذهب خود و امامان اهل بیت (ع) دفاع کرد و غاصبان حق اهل بیت (ع) را بسیار نکوهش کرد و سرانجام نیز جان خویش را در راه دفاع از عقیده اش در طبق اخلاص نهاد و به شهادت رسید.

شوقی ضیف و دیگرانی که تعصب را با پژوهش علمی آمیخته‌اند، بایستی به کتابها و مقاله‌هایی مراجعه کنند که تعهد دعبل به مذهب اهل بیت (ع) را عامل اصلی برتری این شاعر شیعی می‌دانند و معتقدند که تعهد وی در والایی و برجستگی رتبه ادبی اش نقش برجسته‌ای دارد.^(۱۳)

این مطالبی که شوقی ضیف و دیگران، به سراینندگان شیعی نسبت می‌دهند، هرگونه اعتماد به این پژوهشگران در تاریخ ادبیات عربی را سلب می‌کند و ما را به اندیشه و تحقیق بیشتر پیرامون شاعران برجسته متعهدمان وامی‌دارد.

این حقیقتی است که ما در این زمینه، سستی نموده‌ایم و شعر سراینندگان برجسته شیعی مذهب در ادبیات عربی را کمتر بررسی نموده‌ایم. جادارد تا تحقیق

و پژوهش در این زمینه توسعه یابد تا دست‌کم غرض‌ورزیهای متعصبان را خنثی نماید و شخصیت برجسته ادبی - مذهبی ادیبان و سرایندگان شیعی را بر همگان آشکار نماید^(۱۴).

باز می‌گردیم به بحث درباره چکامه همیشه جاودان تائیه؛ هر فردی که با زبان، بلاغت و ادبیات عربی آشنایی داشته باشد، بر خالص بودن اعتقاد قلبی دعبل خزاعی به مذهب تشیع و امامان به حق آن اعتراف می‌کند.

اگر او هیچ شعر مذهبی نسروده بود جز چکامه «تائیه»، خود به تنهایی کافی بود تا عمق اعتقاد این شاعر برجسته را بیان نماید. ببینیم این چکامه با چه مطلع زیبا و دلکشی آغاز می‌شود:

مَدَارُسِ آيَاتٍ خَلَّتْ مِنْ تَلَاوَةٍ   وَ مَنَزَلُ وَحْيٍ مُقْفَرِ الْعَرَصَاتِ

گفتار شوقی ضیف را با سخن وجیه فانوس، پژوهشگر و ناقد ادبیات عربی، مقایسه کنید:

دعبل خزاعی در عصر عباسی زیست و ایمانی استوار به اهل بیت پیامبر(ص) و محق بودن ایشان به امامت داشت؛ از اینرو، طبیعی بود که ادبی که از خود بر جای می‌نهد، ادبی است که از تعهدش به مذهب تشیع برخاسته است. سراسر دوران زندگی ادبی این مرد، با سرودن چکامه‌های متعدد سپری گشت؛ بنابراین، تعهد در حیات ادبی دعبل و در تمامی زمینه‌های فکری و هنری‌اش یافت می‌شود^(۱۵).

فرض می‌کنیم سخن شوقی ضیف درست باشد و دعبل برای مال و منال دنیوی، اهل بیت(ع) را ستوده باشد؛ آیا هجو حاکمان عباسی نیز برای کسب صله بوده است. در آن هنگام که کس را جرأت آن نبود تا کوچکترین تعرضی به حاکمان عباسی داشته باشد، این شاعر آزاده شیعی، جان خویش را در طبق اخلاص نهاده، ظلم و ستم عباسیان را آشکاراً بیان کرد و با اشعار بسیار گزنده و نیش‌دارش بر آنان یورش برد. وی معاصر با رشید، امین، مأمون، معتصم و متوکل بود و جملگی آنان را هجو گفت. چنین کاری در ادب عربی هرگز سابقه نداشته و نخواهد داشت که شاعری چنین بی‌پروا بر ستمکاران بتازد و از قدرت و شمشیرهای آهیخته آنان نهراسد. ببینیم چگونه بی‌پروا، هارون را هجو می‌گوید و در عین حال امام رضا(ع) را

می ستاید :

قَبْرَانِ فِي طَوَيْسٍ : خَيْرُ النَّاسِ كُلِّهِمْ   وَ قَبِيرٌ سَرَّهْمُ، هَذَا مِنَ الْعَبِيرِ
 مَا يَنْفَعُ الرَّجْسَ مِنْ قُرْبِ الرَّكِي وَلَا   عَلَى الرَّكِي بِقُرْبِ الرَّجْسِ مِنْ ضَرَرٍ
 هَيْهَاتَ كُلِّ إِمْرِي رَهْنٌ بِمَا كَسَبْتُ   لَهُ يَدَاهُ، فَخُذْ مَا شِئْتَ أَوْ قَدِّرْ^(۱۶)

هنگامی که اهل «قم» از دعبل خواستند تا جامه را به سی هزار درهم به آنان بفروشد، دعبل چنین نکرد؛ زیرا وی این جامه را از امام گرفته بود تا برای تبرک در کفنش نهند. بنابراین، وی با اعتقاد کامل و برای تبرک، این جامه را از امام گرفته بود، نه اینکه برطبق گفته شوقی ضیف، آن را به قم ببرد و به شیعیان آن دیار به بهایی گزاف بفروشد.

محمد جابر عبدالعال نیز همانند شوقی ضیف نظر مغرضانه‌ای درخصوص دعبل دارد. وی در کتاب «حرکات الشیعه المتطرفین...» تلاش دارد تا دعبل را شاعری هجوگو معرفی کند؛ شاعری که از هجو دیگران لذت می برد. وی می گوید : هیچ کس در نزد او ارج و اعتباری نداشت و از زبان گزنده اش در امان نبود، مگر کسانی که از خاندان پیامبر (ص) بوده، یا در عقیده سیاسی با وی هماهنگ بودند.

عبدالعال در ادامه می گوید : عقیده سیاسی و دینی اش، او را وادشت تا در هجو و ناسزاگویی زیاده روی کند و بر ناسزاگویان^(۱۷) پیشین چیره گردد^(۱۸)

أبو فراس حمدانی

محمد بن سکره^(۱۹) که از نسل منصور است، قصیده‌ای می سراید و در آن به هاشمیان در مقابل خاندان ابوطالب افتخار می کند. مطلع این قصیده چنین است :

بني عليّ دعوا مقالتيكم   لا ينقض الدرّ وضع من وضعه

هنگامی که این قصیده را ابوفراس می شنود، ردیه‌ای که با این مطلع آغاز می شود

را می سراید :

الذّين مُخْتَرَمٌ وَالْحَقُّ مُهْتَضَمٌ   وَ فِيءُ^(۲۰) آلِ رَسُولِ اللَّهِ مُقْتَسَمٌ^(۲۱)

«حرمت دین شکسته شد و حق بر باد رفت؛ حقی که از آن اهل بیت پیامبر گرامی

اسلام بود، به یغما رفت.»

این قصیده بلندبیت با پنجاه و هشت بیت که به «الشافیه» مشهور گشته؛ تمامی آن در مدح اهل بیت و مهرورزی به ایشان و دفاع از حق غضب شده آنان و نیز سوز و گدازی است بر ستمها و نابکاریهایی که بر اهل بیت پیامبر گرامی (ص) رفته بود.

فؤاد افرام بستانی در «الروائع»، درخصوص این قصیده می‌گوید: «وقد كثرت التصحيف والتحريف واضطراب الابيات في رواياتها المختلفة»^(۲۲)

چنانکه پیداست، وی با این سخنش قصد دارد تمای ابیات قصیده و ماهیت آن را زیرسؤال برده، آن را در هاله‌ای از ابهام قرار دهد.

ابوفراس چکامه شیوای خود را چنین پی می‌گیرد:

يا للرجالِ أمالٍ منتصفٍ   من الطغاة؟ أما للدينِ مُنتَقِمٌ؟!
بنو عليٍّ رعايا في ديارهم   والأمرُ تملكه النسوانُ والخدمُ!
محلّوونَ فأصفي شربهم وشلُّ   عندَ الورودِ وأوفى وُدَّهم لَمَمٌ^{(۲۳)(۲۴)}

ابوفراس در این ابیات، مردمان روزگارش را به دفاع از حقانیت امامان (ع) فرامی‌خواند تا دین خدایا از سلطه ستمکاران برهاند و صاحبان راستین خلافت و امامت را بدان بگمارند.

سراینده متعهد شیعی، ابن حجاج بغدادی نیز چکامه‌ای در ردّ قصیده «ابن سکره» سروده است. این چکامه ۵۸ بیت است. علامه امینی، آن را در «الغدیر» آورده^(۲۵).

حسن صدر معتقد است که این قصیده را ابوفراس در پاسخ به قصیده ابن معتر سروده است. ابن معتر، ناصبی بود و دشمنی خاندان علی (ع) را در سینه داشت^(۲۶)

اشعار دینی و مذهبی فراوانی از ابوفراس حمدانی بر جای مانده؛ برخی معتقدند سروده‌های مذهبی این شاعر متعهد شیعه محدود است. بروکلیمان معتقد است که «فقط دوجا، أغراض مذهبی در دیوان ابوفراس به چشم می‌آید؛ یکی آنجا که وی تشیع خود را نسبت به اهل بیت (ع) ابراز می‌دارد و برای دستیابی به راه نجات و شفاعت روز رستاخیز از آنان یاری می‌جوید و دیگر در چکامه «میمیه» معروف به شافیه که دشمنی عباسیان را نسبت به علویان و شکنجه و آزار آنان را نسبت به

شیعیان ذکر می کند».

پانوشتها :

- ۱- د.نبیل خلیل ابو حلتّم، الفرق الاسلامیه فکرا و شعرا، دارالثقافه، بیروت، ۱۴۱۰ ق/ ۱۹۹۰م؛ ۱۴۹.
- ۲- همانجا، همان صفحه
- ۳- همانجا، همان صفحه، به نقل از اغانی، دارالفکر، بیروت، ۱۴۰۷ ق/ ۱۹۸۶م، ۲۵۱-۲۵۰/۷.
- ۴- همانجا؛ ۱۵۰. ۵- عذافرة: شتر نیرومند، سبب: بیابان خشک
- ۶- دکتر تیجانی تونسسی و صالح وردانی مصری و بسیاری از دیگر بزرگان و عالمان اهل سنت، پس از یافتن حق و حقیقت بدان گرویده، از مذهب پیشین خویش روی برتافتند و کتابها و مقاله های بی شماری را نیز در این راستا نگاشتند.
- ۷- سید محسن امین، اعیان الشیعه، مطبعه الانصاف، ۱۳۸۰ ق/ ۱۹۶۰م، ۱۳/۸.
- ۸- د. شوقی ضیف، تاریخ الادب العربی، دارالمعارف بمصر، قاهره، الطبعه الثامنه، ۳/۳۲۴.
- ۹- النثا: خیر
- ۱۰- دیک الجن، دیوان، تحقیق آنطوان محسن القوال، دارالکتاب العربی، بیروت، ۱۴۱۵ ق/ ۱۹۹۴م؛ ۱۱۰-۱۱۱.
- ۱۱- ابوالعلاء معری، رساله الغفران، طبعه أمين هندیه؛ ۱۳۴.
- ۱۲- رک، د. شوقی ضیف، تاریخ الادب العربی، ۳/۳۲۱.
- ۱۳- رک، عبدالکریم الاشر، دعبل بن علی خزاعی، شاعر آل البيت؛ وجیه فانوس، دراسات فی حركية الفكر الادبی، ۱۵۰ به بعد؛ احمد العلی، دعبل بن علی خزاعی؛ ابوزید، الصورة الفنيه فی شعر دعبل و...
- ۱۴- البته پژوهشهای بسیاری در این راستا انجام گرفته ولی جا دارد تا پژوهش و تحقیق در این موضوع گسترش بیشتری یابد.
- ۱۵- رک، د. وجیه فانوس، دراسات فی حركية الفكر الادبی، دارالفکر اللبنائی، بیروت، ۱۹۹۱م؛ ۱۵۰ به بعد.
- ۱۶- در بیت نخست بیان می کند که دو قبر در مجاور هم واقع شده اند. در بیت دوم، دست به استدلال زده، می گوید: دفن شدن ناپاک در نزدیکی پاک، سودی بدو نرساند؛ چنانکه این

همجواری زبانی به امام معصوم نمی‌رساند.

۱۷- لفظی که «عبدالعال» در اینجا بکار برده، نهایت غرض‌ورزی‌اش را آشکار می‌کند. وی می‌گوید: «ولقد دعته عقیده‌الدینیه والسیاسیه معاً أن یسرف فی الهجا و فی الفحش و یتفوق علی سابقیه‌المجان» کلمه «مجان» به معنی غزل‌سرایان مذکراست که غالباً بر بشارین برد، ابونواس، مطیع‌این‌ایاس، حسین خلیع و... اطلاق می‌شود؛ اما چگونه عبدالعال، هجوگویی دعیل را به غزل‌سرایان مذکر پیشین ربط داده و دعیل را در زمره آنان معرفی کرده، خود جای بحث زیادی دارد. کتاب حرکات الشیعه‌المتطرفین، انباشته‌است از مطالب مغرضانه و بدور از هرگونه نقد منطقی و استوار که با هدف ضربه‌زدن به مذهب تشیع و سراینندگان این مذهب نگاشته شده‌است.

۱۸- جابر عبدالعال، حرکات الشیعه‌المتطرفین و اثر هم فی الحیاة الاجتماعیه و الادبیة ... مطبوعه‌السنه‌المحمدیه، ۱۹۵۴م؛ ۱۲۲ به بعد.

۱۹- وی محمدبن عبدالله بن محمدهاشمی بغدادی است؛ از فرزندان علی‌بن مهدی عباسی. وی را دیوان شعرست افزون بر پنج هزاربیت؛ به سال ۳۸۵ درگذشت. (رک، دائره‌المعارف، ۱۹۱/۳).

۲۰- فیء: از «فاء» به معنی رجع: عبارت است از آنچه در جنگ به غنیمت گرفته شود؛ سهم؛ مالیات.

۲۱- ابوفراس حمدانی، دیوان، شرح خلیل‌الدویهی، دارالکتاب‌العربی، بیروت، ۱۴۱۷ق/۱۹۹۶م؛ ۳۰۰ به بعد.

۲۲- فؤاد افرام‌البستانی، الروائع، دارالمشرق، بیروت، ۱۹۸۳م، ۴۵۲/۱۶.

۲۳- محلثون: آنان را از نوشیدن آب بازداشتند، الوشل: اندکی از آب، لمم: گناه

۲۴- ابوفراس حمدانی، دیوان؛ ۳۰۱.

۲۵- رک، الغدیر، دارالکتاب‌العربی، بیروت، ۱۳۹۷ق/۱۹۷۷م، ۸۹/۴-۹۰.

۲۶- تأسیس الشیعه؛ ۲۰۹.

۲۷- کارل بروکلیمان، تاریخ‌الادب‌العربی، ترجمه عبدالحلم‌النجار، دارالمعارف بمصر، قاهره، ۱۹۶۲م، ۹۴/۲.